

A SZÁZÉVES MAGYAR IRODALOMTUDOMÁNY

Kerek száz esztendeje; hogy az alig 23 éves Toldy Ferenc kiadta *Handbuch*-ját, a magyar tudománytörténet legjelentékenyebb könyveinek egyikét, irodalmunk fejlődésének első rendszeres összefoglalását. Száz esztendő a legnemzetibb szaktudomány történetében nagy idő. Elmélkedésre, számvetésre késztet. Melyek azok az erők, amelyeknek különösképen sokat köszönhet irodalomtudományunk, milyen irányban mutatkozik fejlődés, és megfelel-e ez a fejlődés a nagy kezdeményező szent lelkesedésének és óriási munkaerejének, minő tudományos szervezeti problémák előtt áll a magyar irodalomtudomány – mindezek olyan kérdések, amelyekkel a centennárium aktualitása nélkül is érdemes foglalkoznunk.

Tanulságos háttérrel ad áttekintésünknek az a körülmény; hogy az utóbbi években a németek is szívesen tartanak szemlét irodalomtudományuk fejlődése fölött. Az idevágó gazdag szakirodalomból különösen két munkát tartok saját centrális problémáink szempontjából gyümölcsözőnek: Werner Mahrholz (*Literargeschichte und Literaturwissenschaft*, Berlin, 1923)* és Julius Petersen (*Die Wesensbestimmung der deutschen Romantik*, Leipzig, 1926) könyvét. Mahrholz időrendi sorrendben állítja elénk a német irodalomtudomány fejlődését az irodalomkritika XVIII. századi első kísérleteitől kezdve Arthur Kutscher Wedekind-életrajzáig, amely az első, modern íróról írt német tudományos biográfia. Petersen viszont az újabb német romantika-kutatás keresztmetszetében vizsgálja a modern német irodalomtudomány metodológiai alapelveit. Mindkét könyvből az a tanulság szűrődik le, hogy a német irodalomtudomány csodálatos fellendülését a szemléleti és rendszerezési elveken való szüntelen elmélkedésnek, ezen elvek állandó revíziójának köszönheti. Míg azonban Mahrholz és Petersen feltárják a német irodalomtudomány fejlődésének egész metafizikai gyökérzetét, mi e szerény cikk keretei között – irodalomtudományunk egyéb fejlesztő tényezőinek figyelembevételével – elsősorban annak az irodalmi anyagnak összetételét, terjedelmét és változását akarjuk vizsgálat alá venni, amelyre irodalomtörténetíróink szemléletüket kiterjesztették. Bármilyen közel áll a szemléleti anyag irodalomtörténetíróink irodalom-fogalmának köréhez, – ennek az irodalom-fogalomnak a fejlődését önelvű szintézist adó tanulmányában Horváth János vizsgálta (*Magyar irodalomismeret*, Minerva, I:187.) – mégsem fedti azt. Az irodalom-fogalom pregnáns, kritikai bonckés alá vehető meghatározását csak összefoglaló, szintetikus munkákban találjuk, már pedig meggyőződésünk, – s úgy hisszük; e meggyőződésünket alábbi fejtegetéseink igazolni fogják – hogy irodalomtudományunk fejlődésére nem mindig s nem elsősorban az összefoglaló, szintetikus művek voltak ösztönző hatással; másrészt a szemléleti anyag gyakorlatban nagyon ritkán illeszkedik bele az apriorisztikusan megszerkesztett irodalom-fogalomba. Beöthy Zsolt szemléleti anyagában pl. nagyon sok irodalmi jelenséget találunk, amely kívül esik irodalom-fogalmán, a nemzeti szellemnek *művészi* megnyilatkozásán. A szemléleti anyag rendszerezése logikailag ugyan az irodalom-fogalomból folyik, de miután irodalomtörténetíróink e rendszerezés folyamán gyakran átlépik az irodalom-fogalom határát, a szemléleti anyagból sokkal tisztábban rekonstruálható az irodalom-fogalom. Valamely irodalomtörténeti rendszerezés értékét pedig igen nagy mértékben az dönti el, hogy a mindenkor abszolút anyagismeretekhez viszonyítva milyen gazdag szemléleti anyagot ölel fel, hogy mennyivel teljesebben foglalja össze elődeinél valamely népi vagy faji egység szellemi megnyilatkozásait. Természetes, hogy szemlélet alatt itt *történeti szemléletet* értünk, amely a fejlődés gondolatára épít, nem pedig külső, gyakorlati szempontból való szemléletet. Ez esetben Czwittinger és Horányi lexikális művei a magyar irodalomtudomány fejlődésének szinte csúcspontján állanak.

*

Irodalomtudományunk fejlődése szempontjából jelentős körülmény, hogy első művelője a német származású Toldy (Schedel) Ferenc. Az akaratos gyermekifjú, aki még a magyar nyelvről sem akart hallani, érzésben izzó magyarrá lett, de kultúrájának alaprétegében, gondolkodásának rendszerességében és tudományos munkásságának elméleti alapvetésében német maradt. Német maradt, anélkül azonban, hogy utánczója, vagy – hogy kedvelt kifejezését használjuk – plagizatora lett volna a német tudománynak. Tudományos fejlődésére talán a legközvetlenebb hatással András Frigyes, a pesti egyetemnek kissé szűk látókörű, de a német klasszikusokért rajongva lelkesedő germanista-tanára volt. E mellett szorgalmasan elmélyedt a korabeli német esztétikai és irodalomtörténeti munkákba. Ezt legjobban a Tudományos Gyűjtemény 1826. és 1827. évfolyamaiban megjelent *Aesthetikai levelek* mutatják, amelyekben Vörösmarty epikus költészetét méltatja; ez a cikksorozat nem annyira esztétikai vagy irodalomkritikai tanulmány, hanem – tekintve a történelmi tényezők erős kidomborítását – irodalomtörténeti. De egyúttal világosan jelzi az utat, amelyen az irodalomkritikus és esztétikus Toldy az irodalomtörténethez jutott. A XIX. század elején kialakuló német irodalomtudomány

* V. ö. erről Századok, 1925:306.

metodikájában két jellegzetes áramlatot látunk: az egyik, Gervinus által képviselt irány a *politikai történelemből* indult ki, s az irodalomban valamely nép általános szellemi, társadalmi és kulturális fejlődésének rész-szemléletét látta; a másik irány – ennek főképviselője Koberstein – az *irodalmi formák fejlődésének* szemléletéből indul ki, s erősen kidomborítja az anyag esztétikai értékelését. Toldy a Koberstein kijelölt utat választotta. S ha még tekintetbe vesszük Franz Hornnak 1822-ben *Poesie und Beredsamkeit der Deutschen von Luthers Zeit bis zur Gegenwart* címen kiadott vizenyős összefoglalását, amely a XVIII. századvégi népszerű esztétikusok gondolatkörét egyesíti a romantikus irodalomkritika nacionalista lelkesedésével – úgy nagyjában együtt vannak azok az összetevők, amelyekből az ifjú Toldy irodalomtörténet-szemlélete kialakult. S ez a szemlélet évek, sőt évtizedek folyamán alig módosult valamit, sőt ennek a szemléletnek lényeges részeit becses örökségként őrizték Toldy szellemi utódai is. Esztétikai és irodalomkritikai értékelések irányították irodalomtudományunkat – nem mindig a legkedvezőbbben.

Toldy irodalomtörténet-szemléletének célzatosságában ízig-vérig *romantikusnak* mutatkozik. Meg akarja írni a magyar szellem megnyilatkozásának történetét, mert a fényes múlt képeivel a biztos jövő zálogát akarja adni a herderi jóslat lidércnyomása alatt sorsáért aggódó nemzetnek. S amint Toldy romantikusnak mutatkozik szemléletének célzatosságában, akként vetíti rá korának irodalom-esztétikai felfogását az egész magyar irodalomtörténetre. Ez az irodalom-esztétikai felfogás röviden a következő szavakban foglalható össze: *a magyar irodalom fénykora 1830-ban lezárul, utána csak epigonok jönnek*. Toldy nem annyira a történetíró, mint inkább a nemzetnevelő szemével nézi az irodalmat: a nemzeti „szépirodalom” művelésére akar buzdítani, ennek a szeretetére akar közönséget nevelni. Szemléleti anyagát is a „szépirodalom” fogalmának kidomborításával rostálja meg s ily módon a magyar irodalom a maga egészében már Toldy műveiben csonkán jelenik meg. Azért mondjuk *már* Toldy műveiben, mert egyúttal meg kell állapítani, hogy Toldy a nemzeti „szépirodalom” kizáró fogalmát nem alkalmazza szemléleti anyagára merev következetességgel. A hazai nem magyaryelvű irodalmak és a szűkebb értelemben vett „szépirodalom” keretein kívül eső irodalmak jelentősége pl. alig domborodik ki máshol olyan mértékben, mint Toldy összefoglalásaiban.

Toldy páratlan munkabíráásával és németes rendszerességével egész életén át uralkodott a magyar irodalomtörténetírásán, s mikor 1875-ben meghalt, egy új, de bevégzett tudományt hagyott maga után. Szemléleti anyagának hierarchiája, rendszerének keretei megingathatatlanok látszottak s minden jel arra vallott, hogy fejlődő irodalomtudományunknak az anyagkutatás újabb eredményeit csak be kell illesztenie Toldy értékrendszerébe.

*

S mégis: már Toldy életében találkozunk jelenségekkel, amelyek értékrendszerének megingatására és ezzel szemléleti anyagának átrendezésére irányulnak. Erdélyi János *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* c. tanulmányában nemcsak annyiban helyezkedik szembe Toldyval, hogy a szellemi fejlődés gondolatára építi fejtegetéseit,¹ hanem annyiban is, hogy az egyoldalú értékítéletek ellen hadakozva gyarapítani kívánja irodalomtörténetünk szemléleti anyagát. Erdélyi maga is erősen kidomborítja a „szépirodalmat” s egy negyedszázad szépirodalmáról szólva új szemléleti anyagot nem is gyümölcsöztethet a jövő szintézis számára, de mégis úgy érezzük, az értékeléssel szemben a történelmi megértést hangsúlyozva szellemi multunk addig értéknélküli jelenségeinek egész sora elevenedik meg gondolatai mögött.

Arany János egyetemes átfogó szelleme is megérezte, hogy irodalomtörténetírásunknak a szemléleti anyagot megcsonkító, Toldy Ferenc szabta korlátokon tágítani kell. *Zrínyi és Tasso* című tanulmányával első kísérletét adja nálunk az összehasonlító irodalomtörténeti módszernek, s bizony e módszer virágzásának idején senki sem gondolt nálunk arra, hogy úttörője irodalmunkban nem „hivatásos” irodalomtörténetíró, hanem egyik legnagyobb költőnk volt. *A világirodalmi kapcsolatok* feltárása révén pedig az irodalom számos jelensége előlép a szürke háttérből, jellegzetessé válik az is, amit az esztétikai értékelés az irodalomtörténetből kirekesztendőnek ítél: szemléleti anyagunk gazdagodik. Arany azonban csak kötelelességből szállt le alkalom adtán a költészet világából a tudomány józan talajára. Rendszeres irodalomtörténete – mint ismeretes – pusztán gyakorlati célból, az iskola zárt világa számára készült s egyébként is Toldy felfogását tükrözi. Ily módon magános és öntudatlan példaadása Toldy egyeduralma idején visszhang nélkül maradt.

*

Toldy Ferenc örökébe a magyar irodalomtudomány irányításában nem Erdélyi János és Arany János, a magános útkeresők léptek, hanem Gyulai Pál,^{*} aki épúgy, mint elődje, az aktív irodalmi élet zajos porondjáról vonult vissza az irodalomtörténetíró csendes dolgozószobájába, s misem természetesebb, mint az, hogy Toldy irodalom-kritikai, propagandisztikus ízű rendszerezését a legteljesebb mértékben magáévá tette. Míg azonban Toldynál az értékelést némiképen ellensúlyozta a gyűjtés és rendszerezés úttörő munkája, addig Gyulai elsősorban elemző és értékelő szellemét érvényesítette. Találón mondja róla Ravasz László: ő „a magyar ízlésnek és esztétikai értékítéleteknek az első, s eddigelé legnagyobb kodifikátora”. Ez a találón jellemző

¹ V. ö. Thienemann Tivadar: *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, Minerva, 1927, 112. l.

* Itt lehetne szólni Imre Sándor szerepéről, amire a Széphalom legközelebbi számában visszatérünk. (Szerk.)

mondat egyúttal meghatározza Gyulai irodalomfelfogását is. Mint vérbeli kritikust, Gyulait elsősorban a jelen, vagy a közelmúlt irodalmi jelenségei érdekelték, – főképp a Vörösmartytól Aranyig terjedő félszázad – a távolabbi múltba ritkábban nyúlt vissza, jóformán csak egyetemi előadásai kapcsán. Mindig először ítélte, még pedig biztosan, habozás nélkül. Saját lelki berendezettségét vetítve a megítélendő műalkotásba, kihámozta, megértette és értékelte belőle azt, ami ennek megfelelt. De nem volt alkalmazkodó, s bizonyos tekintetben fejlődésképes sem. Amilyen idegenül állt a XX. század eleji magyar irodalommal szemben, amely számára csupán valami kellemetlen rendkívüliséget, különösséget jelentett, éppoly távol állott lelkétől irodalmunk multja is. Így Gyulai, az irodalomtörténetíró, a nemzeti *szépirodalom* tetszetős, de igen homályos fogalmának kidomborításában még tovább ment Toldynál, s szemléleti anyaga is szegényebb, csonkább. Gyulai, a költő, az irodalmi kritikát és irodalmi tanulmányt is költői műfajjá emelte. Ő a modern magyar értekező próza egyik megalapítója, aki költői érzékkel, művészi formában adja elő azt, amit a tudós irodalomtörténetíró módszeres analízis alapján, s a kifejezéssel küzdve mond ki. Gyulai úgy érezte, hogy az irodalomtörténetírás nemcsak tudomány, hanem művészet is. Ezt a művészi becsvágyat plántálták át főképp művei az utána jövő irodalomtörténetíró nemzedékre is. Különösen áll ez Vörösmartyról és Katonáról írt monografiáira. Még legújabb biográfiai irodalmunkban is alig találunk könyvet, amely ne viselné magán Gyulai szellemének lényeges jegyeit. Biografiáinknak szépirodalmi és irodalomkritikai gyökerezettségéből folyik az a körülmény, hogy – kevés kivétellel – nagy gondot fordítanak az írók külső életkörülményeinek regényszerű feltárására, sokszor alkotásainak rovására. Pedig az irodalomtörténet nem az írók története, hanem az irodalom története. Természetes, hogy az író és műalkotása között szoros kapcsolat áll fenn, s ennek a kapcsolatnak a tanulmányozása fontos és szükséges, de csak annyiban, amennyiben a műalkotás megértéséhez vezet. Az új német biográfiákban a költő vagy művész személyisége csak annyiban lép előtérbe, amennyiben a műalkotásban kifejezésre jut. Nagyon sok rokon vonást találunk ez új német biográfiai irodalom s az *expresszionista portrait* között, amint ez Kokoschka vagy Macke alkotásaiban megjelenik. Programja: egy ember végső alapvonásainak felfogása és megrögzítése. Ezzel szemben a mi legújabb biografusaink műveiben alig gyarapodott az a fényes örökség, amelyet Gyulai Pál hagyott rájuk.

*

Míg Gyulai a nemzeti „szépirodalom” körének szigorú elhatárolásával Toldynál is jobban megrostálta irodalomtörténetünk szemléleti anyagát, tudományos germanisztikánk megalapítója, Heinrich Gusztáv hatalmas horizontot emelt irodalomtörténetünk rendszere fölé, s ezzel új lehetőséget adott a szemléleti anyag gyarapítására. Heinrich kitűnően ismerte a külföldi irodalmakat, – németországi szaktársai is úgy szóltak róla, mint a világirodalom egyik legjobb ismerőjéről – mégis elsősorban a német kultúrájú ember szemével nézte a magyar irodalom fény- és árnyoldalait, de mindig a magyar kultúra érdekeit szolgálta, amellyel lelkileg is teljesen egybeforr. Állandóan figyelemmel kísérve a magyar és német kultúra fejlődését, nem jutott hozzá, hogy tartósan mélyüljön el egy kérdés tanulmányozásába, hogy egy probléma megoldásának szentelje minden erejét, hanem egyszerre sokfélét kellett felölelnie, hogy mindazt pótolhassa tudományunkban, amit vizsgáló szeme hiánynak érzett. Ebben gyökerezik Heinrich munkásságának bámulatos sokoldalúsága és különösen extenzív agitatori hatása. Németországi mesterei közül különösen Zarncke Frigyes szabja meg munkásságának irányát. Zarncke inkább a *pozitív részletmunka*, mint a nagyszabású szintézisek embere volt, de hatalmas érdeklődési köre felölelte az egész német irodalomtörténetet, sőt áterjedt a lassanként kialakuló összehasonlító irodalomtörténetre is. E mellett Heinrich lelkesedéssel és megértéssel propagálta a pozitivisták irodalomtörténetírás tanításait. Hozzá, a német műveltségű kultúremlőhöz, legközelebb állott a *Scherer-iskola* irodalomfelfogása; a német pozitivisták irodalomtudományban valami autochton, a pozitivismus francia gyökereitől független irányt látott, sőt a legnagyobb francia pozitivisták irodalomfelfogásának alapelveit csak erősen megrostálva fogadta el: „Taine három fogalma magukban véve hasznos, sőt szükséges szempontok, de ha szolgálatukba kényszerített tényekhez csak dekoratív elemekül odaférceltetnek, akkor vértelenné tesznek és ölnek. Brunetiérenél pedig a fejlődés tana, amint a természettudományokban kialakult, egészen nyersen, erőszakosan megállapodott terminológiával s ennek minden következményével együtt szakadt bele az irodalomtörténetbe, úgy hogy nála a műfaj valóságos organikus élőlény lett és szinte függetlenítette magát az írótól” (EPhK. 1913. 777. l.).

Heinrich Gusztáv irodalomfelfogásának elemei azért is figyelemreméltók, mert szinte egy emberöltőn át az ő tanításain keresztül követték nyomon irodalomtörténetíróink nemcsak a német irodalomtudomány, hanem általában a nagy nyugati nemzetek irodalomtudományának fejlődését is. Mert Heinrich káprázatosan gazdag munkássága jelentékeny részben abból állott, hogy a germanisztika, a német irodalomtudomány eredményeit a belőlük kínálkozó tanulságok szempontjából ismertette, hogy a speciális magyar problémákat a germanisztika mindinkább tökéletesedő módszereivel megvilágította s magasabb összefüggésekbe beállította. A magyar–német kulturális érintkezések és kölcsönhatások feltárása örök érdeme. Igaz, hogy ez a *hatáskutatás* mindmáig nagyrészt *tárgyi-tartalmi jellegű*, az irodalmi témák, motívumok vándorlásának felkutatására szorítkozik, noha az irodalomban mindig a forma az új mozzanat, s a tárgyi hatásnak nem szabad túlságos fontosságot tulajdonítani. A *tárgytörténet* (Stoffgeschichte) felvirágozott, a forma- és stílustörténet még nagyrészt a jövő feladata. Ez azonban nem elszigetelt magyar jelenség. Nagy nyeresége volt irodalomtudományunknak, hogy a

Heinrich Gusztáv útmutatásai nyomán megindult tárgy történeti kutatás a hatásnak, ennek a par excellence irodalomtörténeti alapkategóriának kidomborításával nálunk is tudatossá tette az irodalomtörténetnek önálló tudományváltást; másrészt a nagy nyugateurópai irodalmakkal való kapcsolatok kimutatása révén irodalmunk kiemelkedett elszigeteltségéből, új, hatalmas háttérrel kapott, amelynek szemmel tartásával az addigi terméketlen értékelés helyébe a műalkotás megértésének termékeny eszközei léptek: Heinrich Gusztáv egyforma szeretettel kutatta fel irodalmunk német gyökereit, s a német irodalomban fellelhető magyar elemeket. Ez az összehasonlító kutatás fokozottabb érdeklődést keltett benne a speciálisan magyar irodalmi jelenségek iránt, s különösen irodalomtörténetünk egyik meglehetősen lenézett korszakának, az úgynevezett „felújulás“ korának írói az ő ösztönzésére kerültek modern tudományos kiadásokban újra a nyilvánosság elé (*Régi Magyar Könyvtár*). Ezzel ledöntötte a nemzeti „szépirodalom“ körének korlátait. De érdekelték őt a magyar irodalomtörténet sajátosan magyar feladatai is, tekintet nélkül arra, hogy mutatkozott-e megoldásuk folyamán valamilyen kapcsolat a német irodalommal vagy sem.

Heinrich Gusztávnak a szűkebb értelemben vett magyar irodalomtörténetírásra gyakorolt hatása nem minden tekintetben áll arányban munkásságának sokoldalúságával és hatalmas körével. Ha csupán azt nézzük, hogy irodalomtudományunk filológiai teendőit mennyire vitték előbbre ösztönzései, akkor Heinrich Gusztávot *a magyar filologia megteremtőjének és eddig legnagyobb hatású művelőjének* kell tartanunk. Útmutatásai a világirodalmi kapcsolatok feltárására megszámlálhatatlan részlettanulmányt termeltek, amelyek új fényt vetítettek nemcsak egyes írók, vagy írói körök irodalmi munkásságára, hanem egész korszakok irodalmiságára is. Hogy csak egyetlen, – talán legértékesebb – példáját említsem ennek a hatáskutatásnak: Császár Elemér biztos ítéletű összefoglaló tanulmánya (*A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században*), bármennyire a költészetre s nem az irodalomra épül föl szemléleti anyagában, mégis erős sugárral világít rá a nemzeti „szépirodalom“ kínai falán kívül eső sötét mezőkre is.

A világirodalmi kapcsolatok feltárása mellett hatalmas gyarapodást jelentett irodalomtörténetünk szemléleti anyagában Heinrich Gusztáv kiadói munkássága. Nemcsak a *Régi Magyar Könyvtár* kötetei szólalhatnak meg ösztönzései nyomán elfelejtett, esztétikai szempontból „jelentéktelen“ írókat, mint egy-egy európai ízlés-, vagy gondolati forma jellegzetesen magyar képviselőit, hanem középkori és XVI–XVII. századi irodalmunk emlékeink akadémiai kiadványaiban is éveken át az ő irányító szelleme érvényesül (Szilády Áron, Dézsi Lajos). Végül Heinrich, mint a pozitív részletkutatás művelője a német filológiából átplántált anyag- és adatközlésekkel is közel két nemzedék számára adott munkaprogramot, óriási részletmunka indult meg nyomában, az „adalékok“ és „adatok“ gyűltek, külön „adattárak“ nyíltak; a nagy lendülettel megindult „adalék“- és „közlés“-áradat már-már hasonló félszeregekre és túlzásokra vezetett, mint Németországban, ahol még a legfanatikusabb filologus-körökben is komikus hírességre tettek szert Goethe nyomtatásban közölt fehérnemű-statisztikái.

Önkéntelenül felvetődik a kérdés: miért nem jöhetett létre Heinrich Gusztávnak szinte az egész magyar irodalomtudomány munkakörét felölelő útmutatásai nyomán irodalomtörténetünk új szintézise, amely az időközben felgyülemlett szemléleti anyagot egységbe kovácsolta volna? Heinrich Gusztáv, a nagy tudományos agitátor, maga nem volt alkalmas e munka elvégzésére. Kultúrájánál, élethivatásánál fogva mégis csak elsősorban a német irodalom érdekelt, s mint pozitivistá részletkutató idegenkedett az összefoglaló, elvont elmélkedést kívánó feladatoktól. Hatása, bármilyen jelentős is, hasonlóképpen inkább részletjelenségekben érvényesül, inkább extenzív, mint intenzív. Klasszikus munka, amelyet élete főművének nevezhetnénk, nem maradt utána, hatásának titka inkább az élő, mint az írott szó volt. Ez a hatás közvetlenebb, de könnyebben továbbtűnő, kevésbé maradandó.

Az a számtalan – nagyobbára filológiai – részlettanulmány, amely legközvetlenebbül kapcsolódik az ő munkásságához, állandóan szemmel tartotta az új szemléleti anyag megítélésében is a *nemzeti „szépirodalom“* immár szentesített kategóriáját. A magyar irodalom-történet keretei nem változtak meg, s a lázas részletkutatás eredményeit csak a bibliográfia s a bibliografikus alapon készült irodalom-történeti kézikönyv rendszerezte.² Pintér Jenőnek szinte emberfölötti munkával készült kézikönyve ez, amely az eddig ismert szemléleti anyagot kitűnő bibliografikus érzékkel, kínos lelkiismeretességgel gyűjti össze, nélkülözhetetlen kiindulópontot adva ezzel a magyar irodalomtörténetírás további feladatainak megoldására: Óriási szemléleti anyaga azonban nem illeszkedik szervesen rendszerének kategóriáiba; az a hatalmas ismeretbővülés, amelyet műve nyújt, egyúttal nem elméleti gazdagodás is. Ítéleteit eleve a „tekintély“ védelme alá helyezi, s rendszere hierarchiájának felépítésében dogmatikusan ragaszkodik az eddigi megszabott keretekhez:

Az irodalom azoknak a munkáknak összessége, amelyekben a maradandó értékű tartalom művészi formában jelenik meg. Az irodalom története tehát voltaképpen a szépirodalom fejlődésének története ... Egyes korszakok szépirodalmának jellemzése közben elvégre ismertethetjük a legnevezetesebb szónokokat és levélírókat, továbbá a korokra eleven hatást gyakorló tudományos szerzőket – a nyelvészet, történelem, filozófia, teológia, politika és társadalomtudományok legkitűnőbb képviselőit – de inkább csak általános jellemzéssel a bevezető korrajzokban, semmint kimerítő részletzéssel.

Pintér Jenő szemléleti anyagának összefoglalásában a Toldy és Gyulai megjelölte úton halad, értékesítve a

² V. ö. Horváth János: Magyar irodalomtörténet. (A magyar tudánypolitika alapvetése, szerk. Magyary Zoltán, 94. l.)

filológiai részletkutatásnak azokat a tanulságait, amelyeket a magyar irodalomtudományba Heinrich Gusztáv inspirációja vitt bele. Értékeléseinek megszerkesztésében viszont annak az irodalomtörténetírónak szellemét érezzük, aki Heinrich Gusztávval körülbelül egy időben, de nálánál ékebb fegyverzetben lépett a nyilvánosság elé.

*

Beöthy Zsolt irodalomtörténeti szemléletének lelke Taine és Carlyle művészetbölcseletéből szakadt ki. E mesterek tanításai, támogatva Greguss szépségkultuszától és Beöthy nagyszerű intuiciójától, eleven hullámozást, színes mozgást vittek irodalmunk multjának immár megkövültnek látszó, naiv realizmussal megrajzolt képeibe. De nem volt hatalmuk e tanításoknak ahhoz, hogy a Toldy és Gyulai felállította nemzeti „szépirodalom” elefántcsonttoronyát romba döntve a magyar irodalom egész szemléleti anyagát magába foglaló épületet emeljék helyébe.

Pedig Beöthy Zsolt a kilencvenes évektől kezdve épen úgy hivatalosan elismert vezére volt a magyar irodalomtörténetírásnak, mint a maga korában Toldy, s új állásfoglalása irodalomtudományunk alapkérdéseivel szemben a problémák egész tömegét vetette volna felszínre, s talán már egy évtized alatt gyökeresen megváltoztatta volna a magyar irodalomtörténetről való képzeiteinket. Rugalmas szelleme, bámulatos fejlődés- és alkalmazkodóképessége még így, nagyrészt átöröklött multbalátásával is erősen lazított azokon a drótsövényeken, amelyek mögött a nemzeti „szépirodalom” panteonjából száműzött irodalmi emlékek hekatombái porladoztak. Hogy Beöthy Zsolt az igazi történelmi megértésnek milyen magaslatára tudott emelkedni, azt legjobban a *szépprózai elbeszélésekről* szóló munkája mutatja, amely a régi irodalmunkat tárgyaló összefoglaló tanulmányok között ma is a legbecesebb. Ebben a könyvben a legnagyobb német új-romantikus irodalomtörténetírókra emlékeztető intuitív képességgel mélyed el korok, egyének lelkiségében. Általában Beöthy Zsolt ítéleteiben kevésbé merev, kevésbé kategorikus, mint Gyulai; az elhatárolandó fogalmak elé szeret „színes szavakból fátyolt vonni” (Oláh Gábor), hogy ezen keresztül sorakoztassa fel szükséges érveit. Gyulai elsősorban ítéel és gáncsol, Beöthy gyönyörködik és magasztatja a szépséget. Ő a magyar irodalomtörténet legfanatikusabb hívője: mindenki, aki valaha írt, kihámozza a legjobbat, számára mindenki jelentős a magyarság szellemi tőkéjében. Így a Toldy által megszabott kereteket eleven tartalommal töltötte meg, egyes politikai és művelődéstörténeti mozzanatok kidomborításával organizmusként állítva elének irodalmunk fejlődését, s tovább vitte, kiegészítette Gyulai értékeléseit is. De nagyértékű csiszoló, restauráló munkássága mellett a keretek, az épület alappillérei a régi maradtak, s nem bírták el a továbbra is lázas iramú részletkutatás által felvetett új szemléleti anyagot. Amikor Négyesy László meleg kegyelettől áthatott nekrológiájában (Budapesti Szemle: 190. köt. 49. l.) feltárja Beöthy munkásságának ragyogó fényoldalait – hogy irodalomtörténete „értékelés, esztétikai ítélet tekintetében messze meghaladja Toldyét”; hogy „a ritka varázsú stílus, ez az egyénileg ható stílművészet egyik legfőbb értéke az ő műveinek” – önkéntelenül éreztem egyúttal irodalomtudományunknak azokat a hiányait is, amelyekben még Beöthy ékes retorikai ornátusban megszólaló gazdag szellemének sem volt módjában segíteni.

*

Ujabb alkalom kínálkozott a magyar irodalomtörténet szemléleti anyagának revíziójára Katona Lajos munkássága kapcsán.

Katona némi kerülővel jutott a régi magyar irodalom történetéhez, amelyet az egyetemen tanított. Más tudományokkal foglalkozott eleinte, más tudományokban tágította horizontját, de épen széles látóköre tette őt kiváltképpen alkalmassá arra, hogy főképp két olyan kutatóterületet öleljen fel munkásságában, ahol ugyanazon irodalmi jelenségek a legkülönbözőbb faji, politikai, vagy geográfiai közösségekben más-más változatban jelennek meg: az egyik az *európai középkori irodalom*; a másik a *néphagyományok* területe. Katona Lajos középkori irodalmunkat beleállította egy nagy európai szellemi közösségbe s – nem törődve értékelési korlátokkal – vizsgálata körébe vont minden jelenséget, mert számára minden e közösség jellemző kifejezője volt. Az ő munkássága nyomán előállott az a szokatlan helyzet, hogy régi irodalmunkat aránylag gazdagabbnak, az európaiság egyetemesebb kifejezőjeként láttuk, mint újabb irodalmunkat, amely nagyjában még mindig a nemzeti „szépirodalom” körére korlátozódott.

A középkori irodalom homogén világa vezette Katona Lajost az összehasonlító irodalomtörténethez. Goedeke, Oesterley és Reinhold Köhler ösztönző példáját látja maga előtt, midőn *Az összehasonlító irodalomtörténet fõadatairól* (Budapesti Szemle, 104. köt. 161. l.) elmélkedik. Az új kapcsolatok feltárásától irodalomtörténetírásunk értékelés szerint egybeállított anyagának gazdagodását várja, sőt az összehasonlítás „sokszor az igazi értéket és valódi érdemet csak annál jobban kitünteti, mint szülesek háttérrel emelkednek ki annak arányai”. Ha több időt ad Katona Lajosnak a sors, hogy tudományos programját megvalósítsa, bizonyára néhány év alatt teljesen átalakította volna a régi magyar irodalom történetét és szükségképpen eljutott volna irodalomtudományunk elvi kérdéseinek vizsgálatához is. Rövid, szerény, csak megpróbáltatásokban gazdag élete nem adott neki erre módot.

Riedl Frigyes Taine, Renan és Boissier tanításaival indult meg irodalomtörténetírói pályáján. Mesterei és saját hajlamai egyformán az írói psziché analízisére utaltak, Erre irányították a Scherer-iskola eredményei is, amelyeket nagy megértéssel méltattak (EPHk. 1881. 157. l.). Bár alig volt irodalomtörténetírónk, akiben a

szellemi jelenségek irracionális, osztatlan egységének felismerésére szükséges intuíció adománya nagyobb mértékben lett volna meg, mint benne, mégis ő volt a *pozitivistá lélekanalízis* legnagyobb képviselője irodalmunkban – e lélekanalízis fonák kinövései nélkül. Ily módon tanulmányainak főtárgya az egyéni költői lélek berendezettsége volt; irodalomtörténetünk szemléleti anyagának köre és összetétele olyan problémák voltak, amelyek távolabb állottak tőle. A *magyar irodalom főirányai* c. munkájában áttekinti ugyan a világirodalmi áramlatok szempontjából irodalmunkat, s így szemléleti anyaga a háttér sokféle vonatkozásainál fogva rendkívül megnövekszik, de remekbe készült vázlata az uralkodó felfogással szemben nemcsak a szemléleti anyag átépítésében, hanem más irányban sem tudta szempontjait érvényre juttatni.

Katona Lajossal és Riedl Frigyessel körülbelül egy időben, Heinrich Gusztáv példaadása nyomán újból a *germanisztika* adott inspirációt a magyar irodalomtörténet szemléleti anyagának rendszeres átépítésére Bleyer Jakabnak és tanítványainak munkásságában. Heinrich Gusztáv útmutatása a magyar–német kölcsönhatások felkutatására a forrástanulmányoknak, forrásokat kimutató „adalékok”-nak egész légióját vetette felszínre. E forrástanulmányokban gyakran nem sok köszönet volt, s lassanként nemileg jogosult bizalmatlanság támadt velük szemben. Forráskutatóink egyrészt túlzásokba estek, másrészt nem tudták forrásmegállapításaikat tudatosan egy magasabb cél vagy tanulság szolgálatába állítani. Bleyer Jakab felismerte s állandóan hangsúlyozta a forrástanulmányok általános *kultúrtörténeti* célját. E magasabb cél szempontjából az esztétikailag legjelentéktelenebb munkák is teljes figyelmet érdemelnek, miután kisebb népek irodalomtörténete általában a kultúrhatások sorozata, s miután a hatáskutatások összessége állapítja meg azt, hogy milyen mértékben érvényesülnek idegen kulturális tényezők a magyar szellemi élet történetében. Ily módon a magyar irodalomtörténet szemléleti anyagába is hatalmas új jelenségkomplexumok kerültek.³

Ilyen magasabb cél szemmel tartásával követte nyomon Bleyer Jakab a kulturális és irodalmi hatások egész vándorútját. Az irodalmi és kulturális hatások mögött dinamikus erőket, hullámokat lát, amelyeknek keletkezését vizsgálja, útjait nyomozza, elágazásait kutatja, mert hite szerint „csak így érezzük néhány könyvön és a betűk ezerein túl, vagy a könyvek és betűk ellenére a való életet, és csak így látjuk, hogy a szellemi összefüggések nem mechanikus kapcsok, melyek csak kötnek, hanem lüktető erek, melyekből vér és élet ömlik”. (EPhK. 1910. 239. l.) Felismerte, hogy hozzánk nem az egységes német kultúra fantomja jutott el, hanem elsősorban a délnémet, az *osztrák* kulturális törekvések, amelyek a magyar irodalomtörténet számára mint egyéb idegen hatások közvetítői is jelentősek. Támogatta Bleyer szemléletét a legújabb német irodalomtudományban egyre jobban elterjedő Sauer–Nadler-féle elmélet, amely a földrajzi és faji gondolatot viszi bele az irodalomtörténeti szemléletbe. Ez a gondolat az egységesnek hitt német kultúrát három egységre darabolta, növelte a délnémetiség értékelését, az osztrák különállóság tudatát s így a magyar irodalomtörténet igen sok jelenségének új hátteret adott. Az osztrák irodalom közvetítőszerképének felismeréséhez szervesen kapcsolódik a hazai nem magyar – főként német – irodalmi törekvések vizsgálata és értékelése a magyar irodalom szempontjából. Bleyer Jakab kutatásaiban a *pozitívizmus* alapján áll, de teljesen átérzi a pozitivistá filológizmus határait is, s megértéssel fogadja az újabb német idealisztikus irodalomtudományt, csupán óvatosságot ajánl túlságosan mohó alkalmazásával szemben, miután „úgyis nagy a hajlandóságunk az essayizmusnak és eszteticizmusnak túlbecsülésére”. (EPhK. 1915. 77. l.)

*

Ez az *idealisztikus* irány, amelynek első hívei nálunk a fiatalabb germanisták és romanisták sorából kerültek ki, s amelynek programkitűzését a *Minerva* megindulása jelzi,* még átfogóbb, egyetemesebb szempontokat adott a magyar irodalomtörténet szemléleti anyagának új felépítéséhez. Az irodalomhoz, a szellemi életnek e legjelentősebb megnyilvánulásához, nem külső, idegen eszközök segítségével, meddő értékhatárok felállításával akar hozzáférni az idealisztikus irodalomtudomány, hanem a szellemi jelenségekben keresi az irodalmiságnak előfeltételeit is. A magyar mult szellemi alapfeltételeiben való elmélyedés közelebb hozza egymáshoz a történettudományok különböző ágait,⁴ megbecsülhetetlen fényforrást nyújtva így a magyar irodalomtörténeti szemlélet számára is. Elég csupán a *Minerva* megindította idealisztikus irodalomtudomány három jellegzetes tanulmányának címét idéznünk – *Mohács és Erasmus. A francia forradalom eszméi Magyarországon, Magyar janzenisták* – hogy az elfogulatlan szemlélő megállapíthassa, minő beláthatatlan perspektíva nyílik belőlük a magyar irodalomtörténetírás számára, noha szemléleti anyagukat az értékelő esztétikus szerint talán egy egész világ választja el a nemzeti „szépirodalom” virágoskertjétől. Pedig e virágoskert dús flóráját csak akkor ismerjük meg igazán, ha kutatjuk a talaj összetételét is, amelyből sarjadt. S vajjon azok az eszmék, amelyeknek fejlődéséről és tovaterjedéséről az említettem három tanulmányban olvasunk, nem érintették-e a legszűkebb értelemben vett nemzeti „szépirodalmat” is?

A *Minerva* első évfolyamában jelent meg annak a magyar irodalomtörténetírónak rendszerező tanulmánya is, aki a maga útjait járva eddig legtöbbet elmélkedett irodalomtörténetünk elvi kérdésein: a Horváth Jánosé (*Magyar irodalomismeret*). Ő, aki megértő tárgyilagossággal kereste a modern magyar irodalom

³ V. ö. *Gottsched hazánkban*, 1909, 3–4. l.

* Talán fölösleges is megjegyezni, hogy a *Széphalom* a *Minerva* programját is óhajítja propagálni, szélesebb keretek között. (Szerk.)

⁴ V. ö. Thienemann Tivadar: *A pozitívizmus és a magyar történettudományok*, *Minerva* I. 28.

stílusforradalmának gyökereit, bizonyára ennek a stílusforradalomnak a szemléletéből is fontos tanulságokat nyert a távolabbi múlt szemlélete számára. Felismerte azokat a dinamikus erőket, amelyek az irodalmi életet mozgatják, s amelyek nem mindig a nemzeti „szépirodalom” ünneplő ruhájában mutatkoznak. Mindenekelőtt élethűbbé tette irodalmunk multjának képét az által, hogy az irodalomnak régebbi tárgy-fogalma helyébe az író és az olvasóközönség viszonyának fogalmát iktatta be a magyar irodalom meghatározásába. Nála az irodalom nem többé-kevésbé porosodó „művek összessége”, hanem „írók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével”. (Minerva, I. 196.) Hogy az olvasóközönségnek – mint az íróval egyenrangú tényezőnek – bevezetése a magyar irodalomtörténet szemléletébe a szemléleti anyagnak is milyen gazdagodását jelenti, nem szorul bizonyításra. Még jelentősebb a magyar irodalomtörténeti szemlélet fejlődése szempontjából Horváth Jánosnak az a gondolata, hogy az irodalmi fejlődés középpontjába az *irodalmi tudatot állítja*. „Az irodalom fejlődése az irodalmi tudat fejlődésével, az irodalom története az irodalmi tudat történetével azonos, s az irodalomtörténet korszakait az irodalmi tudat korszakos változásai jelentik”.⁵ Az irodalmi tudat megnyilvánulásait kutatva pedig láthatatlan ereket, kopott, esztétikailag jelentéktelen, „szépirodalomnak” épen nem mondható íráskorok elevelednek föl előttünk. Lapozzuk csak végig valamelyik XVIII. század végi bécsi vagy pozsonyi folyóirat egy-egy kötetét, s olvassuk el bennük a – többnyire névtelen – cikkírók elmélkedéseit a magyar irodalomról: nem tudom, hogy hol nyilatkozik meg tisztábban, világosabban az irodalmi tudat – még pedig *magyar* irodalmi tudat, – mint ezekben a nagyobbára kulináris németiséggel írt elmélkedésekben?

Horváth János célkitűző tanulmányaiban fejlődik igazán tovább a magyar irodalomtörténeti gondolat; az ő kezében van az elméleti haladás lobogója, tőle várhatjuk a példaadást az új, igazi szintézisre.

*

Futó pillantásunk a magyar irodalomtudomány százesztendő multjára arról győz meg, hogy irodalomtörténetíróink Toldy Ferenc irodalom-szemléletének különösen azokat a sajátosságait ápolták tovább előszeretettel, amelyek korának aktív irodalmi életéből folyó adottságok voltak: a szépirodalomnak s az esztetikai értékelésnek túlságos és szinte minden egyebet kirekesztő hangsúlyozását. A százéves fejlődés magaslatánál talán tisztábban látjuk meg irodalomtudományunk megalapítójának munkásságában az eddig kevés figyelemben részesített, de örökké követésreméltó vonásokat is: elmélyedését a nagy nyugati irodalmakba, a korabeli külföldi irodalomtudomány főbb alkotásaiba, s az ezekből adódó tanulságok értékesítését saját irodalomtörténetírásunk számára. Csak ilyen módon – ha követjük Toldy Ferenc példáját – kapcsolhatjuk be irodalomtudományunkat a nemzetközi tudományba is; csak így nézhetünk szembe a siker kecsegtető reményével, azzal a feladattal, amelyet Horváth János⁶ szabott a magyar irodalomtörténetírás számára, „hogy az európaiságnak egy specifikus történeti egyediségéről valóban hű és egyedi képet tárjunk a világ elé, s bemutassuk, minő (faji, történeti stb.) okok minő változatot eredményeznek ugyanazon európaiság arculatán”.

(Budapest)

Pukánszky Béla

⁵ Minerva, I. 206; v. ö. Thienemann Tivadar: *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, Minerva, IV. 115.

⁶ *A magyar tudománypolitika alapvetése*, szerk. Magyary Zoltán, 96. l.